

Baranya népi műemlékei

Baranyában a népi műemléképiletek aránya jóval nagyobb, mint az országban. A 738 védett épületből 223 népi műemlék (31,5%). 1966-ban 1510 védett népi műemlék volt az országban, a teljes műemléki állomány: 16,7%-a, ma ez az arány: 12,5%.

A baranyai népi műemlékek viszonylag nagy számát több tényező eredményezte. Mindenekelőtt az a szemlélet, amely a népi építészeti kultúrát kiemelte a korábbi perifériás helyzetéből, és a magyar építészet remekeivel együtt a megmentendő értékek közé sorolta. A védelmet és a mentést sürgette a falu gyors átalakulása, a modern építési kultúra térhódítása, amely gyors ütemben tüntette el a régi épületeket. E szemlélettől vezetve az 1970-es évek elején a Baranya megyei tanács megindított egy szinte teljes körű falukutató értékvizsgálatot a megye több mint 300 településén. Kijelölték a védelemre javasolt objektumokat; amelynek egy részét az országos hatóság védelem alá helyezte, egy másik részét máig függőben hagyta. (A fenti számokban csak országosan védett épületek szerepelnek.) Van egy további épületállomány, amely „helyi védelem”-ben részesült. Olyan épületeket hivatott ez a forma védeni, amelyek csak ott, az adott településen képviselnek értéket, és a helyi építőkultúrának adnak karaktert, múltat, települési identitást. 1989-ben az akkori megyei tanács, elsőként az országban, rendeletet alkotott az építészeti értékek helyi védelméről. A rendszerváltással a megyei szerepkör megváltozott, a korábbi tanácsrendelet hatályát veszítette. Nem változott azonban a megővásra irányuló szándék. A Baranya Megyei Közgyűlés „Ajánlás és módszertani útmutató az építészeti értékek helyi védelméhez” című anyagot küldött a települési önkormányzatoknak. Felmérő kutatást igényelne, hogy megtudhassuk, az önkormányzatok milyen mértékben alkalmazzák a helyi védelmi kategóriát, és képesek-e némi anyagi támogatást nyújtani a karbantartáshoz a tulajdonosok számára. A nemrég nyugdíjba vonult megyei főépítészről származó információ, hogy a megyében a kötelező települési rendezési tervek a települések 60%-ában elkészültek. Ezt a helyi védelemre irányuló értékvizsgálattal is összekötötték, ennek alapján kb. ezer objektumot javasoltak helyi védelemre. Több településen az önkormányzat már védetté is nyilvánította a javasolt objektumot (Palkonya, Kárász, Kisjakabfalva, Márók stb.). A megyei közgyűlés egy szerényebb keret erejéig pályázat útján támogatja a helyi védelem alatt álló épületek karbantartását, évente kb. 10–12 épületet.

A népi emlékek nagy számát magyarázza továbbá, hogy a megyében több nemzetiség lakik, akik a népi építési kultúrát sajátos nemzetiségi jegyekkel gazdagítják. Ez szaporítja a megmentendő értékeket. Szerepet játszik továbbá, hogy Baranya történelmi borvidékekkel rendelkezik, ahol prэшházak, pincék, pincesorok érdemelték ki a védelmet. Például Palkonyán és Villánykövesden nagy területen, jelentős számú prэшház kapott védelmet.

A védett épületek között sokféle funkciójú épület fellelhető. Legtöbb a pincesorai gazdasági épület (105), ezt követi a védett népi lakóház (42), de megtalálható a védett istálló, ól, terménytároló, a népi kismesterségek építménye, a csárda, a vízimalom. Vannak szakrális népi építészeti emlékek: festett kazettájú ormánsági templomok, harangtoronyok, kálváriák, temető-kápolnák.

A védett építmények sorából építészeti értékükkel, sokszínű funkciójukkal, idegenforgalmi vonzerejükkel kiemelkednek a tájházak. A tájház általában olyan népi műemlék, amelynek az épület műemlék jellegén túl legalább az egyik funkciója, hogy falumúzemként bemutatja a táj néprajzi-helytörténeti hagyományait, de mellelte betölthet az épülethez illő más feladatot is, pl. szövésház, alkotóház, klub, könyvtár, vendégház stb. A tájházak általában önkormányzati tulajdonban és üzemeltetésben működnek, de a berendezés, a tárgyak sok esetben még múzeumi tulajdonban és leltárban szerepelnek. Léteznek tájházak és benne elhelyezett gyűjtemények magántulajdonban is (Hosszúhetény). Általában kívánatos a tájház, falumúzeum kialakításakor építészeti, muzeológust is segítségül hívni, mert sajnálatos példák tanúsítják, hogy a dilettantizmus komoly veszély, amely tönkreteszi az értékeket. Meg kell találni a népi építészethez értő kézműves szakembereket is (ácsot, nád- és zsúpfedőmestert, speciális anyagú falak készítőjét stb.).

A baranyai tájházak számát naprakész pontossággal nem igen ismerjük. Erre sem a megyei múzeum, sem a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nem rendelkezik megbízható adattal. A megyei önkormányzat közgyűlése utoljára 1999 júniusában tárgyalt a megyei műemlékvédelemről. Akkor a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal által készített melléklet szerint 21-ből 14 tájház volt Baranyában. (Bakóca, Hidas, Homorud, Hosszúhetény, Kásád, Luzsok, Magyar-egregy, Magyarlukafa, Mecseknádasd két épület, Nagydobsza, Nagytótfalu, Ófalu, Zengővárkony, – felvétel alatt volt: a patapoklosi tájház és a nagyharsányi bormúzeum. A megyei múzeum néprajzi osztálya jelenleg kilenc tájházat tart számon, nyilvántartásban viszont szerepelnek olyan helyi néprajzi-helytörténeti állandó kiállítások is, amelyeket a helyi önkormányzat vagy a tulajdonos nem népi műemléki épületben üzemeltet. Áta, Dunaszekcső, Szentlőrinc stb.¹ A múzeumi törvény szerint a megyei múzeumnak szakmai felügyeletet kell ellátnia a tájházak és a helyi állandó kiállítások felett, de – bevallásuk szerint – még a kiutazáshoz sincs anyagi fedezetük.

A műemlékvédelem és a néprajzi muzeológia között *több évtizedes vita* folytat arról, hogy a népi építészeti értékek megőrzésének melyik a szakszerűbb, időállóbb útja: a helyszínen való („in situ”) megőrzés vagy a szabadtéri néprajzi múzeumban való áthelyezés. A vita legjobb szakaszaiban mindkét oldal elismerte a másik érveinek létjogosultságát, sőt gyümölcsöző együttműködés alakult ki közöttük. Baranyában elsősorban az „in situ” utat választottuk, de ez nem zárta (zárja) ki a két út kombinációját sem. Több népi épületet áttelepítettünk meglévő, időállóknak tételezett falumúzeumok, tájházak környezetébe: Sellyére, Orfúre, Magyarlukafára.

Tudjuk, hogy a skanzen jobban garantálja a folyamatos karbantartást, az időállóságot, a tudományos szakszerűséget, és koncentráltságából adódóan a nagyobb látogatottságot. Az *eredeti környezetben* történő védelem viszont a korábbi funkció folyamatosságát teszi lehetővé vagy a műemléket új szerepkörrel beépíti a falu mai életébe.

A pincék, présházak, templomok, haranglábak, kálváriák esetében legtöbbször megtehető a folyamatosság, de bonyolultabb a lakóházak esetében. Általában az a veszély, hogy a tulajdonos vagy a használó nem tartja fontosnak a hagyományos építészeti értékeit, és nem akarja vagy nem tudja azt a mai funkcióval harmóniába állítani. Ha a tulajdonos szegény, akkor gond a karbantartás, amely a kevésbé tartós építőanyagok miatt gyakori anyagi áldozatot igényel. Ha a tulajdonos gazdag, tehető, akkor rendszerint úgy akarja átépíteni az épületet, hogy nem törődik a tradicionális értékek megőrzésével. Sok függ a helyi önkormányzat értékrendjétől is. Pl. a palkonyai polgármester-asszony komolyan véteti a pincesornál a műemléki követelményeket, ami viszont

Palkonya, pincefalu
(Lantos Miklós felvétele)

¹ Baranya megye tájházairól lásd. Dr. Simor Ferencné Bokody Éva írását a 70. oldalon. (Szerk.)

nem mondható el a villánykövesdi pincesoránál, amely pedig a villányi borvidéknek valóságos éke.

A helyi környezetben történő megőrzés szép példái az önkormányzati tulajdonba került népi műemlékek, amelyek tájházként, vagy más funkcióval vannak jelen a falu mai életében. Ilyenek pl.: a *botykapeterdi* Messzilátó Csárda, amely ma ismét csárdaként működik a 6-os főút mentén; *Orfűn* egy volt lakóépület, most az önkormányzat egyik hivatala, egy másik a vízimalom, amely megrendelésre ma is öröl.

Szomorúan említem a nagydobozai épületegyüttest. Tájházként a helyi „nevelési központ” (közoktatás és közművelődés egy intézményben) használatában állott, pajtaszínház is működött benne. A nevelési központ kiváló igazgatója Szigetvárra költözött, a karbantartást, üzemeltetést az önkormányzat nem vállalta tovább, és így az egyébként kincstári tulajdonú épület magára maradt. Mára az enyészet költözött a másfél évtizede még működő és nevezetes épületegyüttes falai közé. Az épülettel együtt pusztul egy kiváló pécsi etnográfus életművének jeles darabja is. Szomorú példa ez arra, hogy milyen törekeny, személyfüggő és bizonytalan sorsú még egy állami tulajdonú, sikeres funkciójú, kiemelkedő értékű népi műemlék is.

A népi építészetet a magyar műemlékvédelem az 1960-as években fogadta sáncaiba. 1961-ben a baranyai születésű Mendele Ferenc – aki később az Országos Műemlékvédelmi Felügyelet igazgatója volt – elkészítette a hollókői műemlék-együttes tanulmánytervét. Ebben a palóc ófalú 60 lakóházát, a teljes hagyományos épületállományt védelemre javasolta. Az ekkor induló folyamat vezetett oda, hogy a teljes régi falu ma már nemcsak magyar műemlék, hanem 1994 óta a világ kulturális öröksége.

1964-ben, amikor a műemlékvédelem lényegében máig érvényes Nemzetközi Kartája (Venecei Karta) megjelent, Magyarország a népi műemlékvédelemben már imponáló számokkal rendelkezett. 1966-tól a műemlékek tulajdonosai az épület karbantartásához szerény összegű állami, tanácsi támogatásban is részesültek. A tanácsok sok védett épületet megvásároltak, rendbe hoztak, új funkcióra állítottak. A megyei tanácsok szabadtéri néprajzi múzeumokat létesítettek (Zalaegerszeg, Szombathely, Nyíregyháza, Szenna), megalakult az országos szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Tájházak sora létesült, amelyben a megyei múzeumok aktív szereplők, gyakran tulajdonosok és üzemeltetők voltak. A népi műemlékvédelem felfutó időszakát élte.

A baranyai példák is ezt a korszakot illusztrálják.

Az 1980-as évek közepén ez a folyamat megtorpan, az állami támogatás fentebb említett rendszere megszűnt. A *rendszeráltás a műemlékvédelemben* új helyzetet teremtett. A korábbi állami és megyei közigazgatási szerepkörből az állam: és a megye visszavonult, az állami feladat és az anyagi támogatás a műemlékvédelemben csökkent. Ma pályázat útján lehet eseti támogatáshoz jutni. A megyei múzeum kivonult Baranyában is a tájházakkal kapcsolatos korábbi szerepéből, az épületek tulajdonát, üzemeltetését átadta a helyi önkormányzatoknak. Úgy tűnik, hogy a népi építészet védelme ismét a perifériára került. Lehetséges, hogy túlméretetűk a védendő objektumok számát?

Valójában egy nagy átrendeződés folyik. Decentralizálódtak a feladatok a helyi önkormányzatokhoz, a civil szerveződésekhez, a honismereti közösségekhez, a közzért áldozni kész vállalkozókhoz, személyekhez. A rendszeráltás előtt a múzeumok főleg minisztériumok, illetve megyei tanácsok, egyházak fenntartásában működtek. Ma települések, magánosok is létrehozhatnak, üzemeltethetnek múzeumokat, tájházakat. Az anyagi eszközök előteremtéséhez meg kell tudni ragadni az Unió, a kormány, a megye vidékfejlesztési pályázatait. Ahol nincs megfelelő szemlélet, akarat és tetterekészség, ott bizony lemaradtak, ott a helyi értékek is veszendőbe mennek, ahol viszont megvan, ott *kiugró teljesítmények* születhetnek. Ezt baranyai példák is igazolják:

Patapoklosiban az önkormányzat kijárta, hogy a helyi református templom kecskeméti egyházművészeti gyűjteménybe szállított festett kazettái visszakerüljenek a templomba, és vele együtt a templom restaurálását is megoldották. Köztéri szobrokat állítottak fel a faluban. Tájházat hoztak létre, amelyet a ház tervét készítő, de egyébként a megyében sok népi műemlék rekonstrukcióját tervező, nemrég meghalt építészmérnökről, Szigetvári Jánosról neveztek el. *Bólyában* egy volt védett magtárépületet tetettek alkalmassá kulturális célokra, benne néprajzi és helytörténeti múzeumot hoztak létre. A fentebb *kákcisi tájház* példája is pozitív lehetne, ha

szakembereket hívnak segítségül. A német nemzetiségű Ófaluban 1977-ben még megyei akaratból és megyei múzeumi kivételben létesült egy tájház. A falu akkor elég közömbösen fogadta, nem nagyon értette, hogy mi értelme egy korszerűtlen, rozoga házat megvásárolni, restaurálni, bár tárgyaikat szívesen átadták. Néhány éve a zsúptető meggyulladt, ekkor a házat, a berendezést szinte az egész falu mentette, és az újjáépítést, a külső anyagi támogatást már maguk szervezték meg. Ma büszkéek a tájházra, amely a helybéli faesztergályos és székésmesterség bemutatását is szolgálja.

Talán e történetekben tapasztalható szemlélet és cselekvés a jövő egyik ígérete arra, hogy 2050-ben is lesznek még népi műemlékek Baranyában.

Takács Gyula

Önkéntes néprajzi gyűjtők Csepregen és a környező településeken

A XIX. századi magyar irodalom Herder és a romantika hatására a „népiesség” lázában égett. A költők nemzeti hősokról írtak, mítoszokat idéztek, népdalok mintájára verseltek. Kevesen tudják, hogy Pálóczi Horváth Ádám a magyar költők között elsőként gyűjtötte Herder hatására a népdalainkat. Ez a kéziratos gyűjtemény a folklórkutatás számára igen nagy kincs,¹ a Magyar Tudományos Akadémia tulajdona. Kölcsey Ferenc szláv balladákat gyűjtött, és fordított magyar nyelvre. Erdélyi János már XIX. század negyvenes és ötvenes éveiben közreadta népköltészeti gyűjteményeit.² Az erdélyi Kriza János 1863-ban jelentkezett népköltészeti alkotásokkal.³ Greguss Ágost⁴ tudományos szinten kutatta a népköltészet mibenlétét, kiemelten a népdalokat. A MTA és a Kisfaludy Társaság Népköltési Gyűjteménye mellett létrejöttek azok a fórumok, amelyek teret adnak a népköltészeti alkotások gyűjtőinek: Szarvas Gábor⁵ 1872-ben megalapította a Magyar Nyelvőrt, Herrmann Antal 1887-ben *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn: az első magyarországi néprajzi folyóiratot*,⁶ Réthy László pedig 1890-ben az *Ethnographia: a Magyar Néprajzi Társaság vezető folyóiratát*.⁷ Két tudományos folyóirat is teret adott az első csepregi önkéntes néprajzi gyűjtőknek.

Horváth János városunk első önkéntes gyűjtője. Ritkaság számba ment, hogy egy falusi földműves gimnazista fia a frissen megjelent Magyar Nyelvőrt forgatja és ahhoz a Csepregen főljegyzett néphagyománygyűjtéseit elküldje. Talán egy művelt, Pest–Budára is kitekintő tanára irányította az értelmés diák figyelmét az új tudományos folyóiraatra és annak felhívására, amely a helyi gyűjtéseket szorgalmazta 1872-ben. A húsz éves diák önkéntes néphagyomány-

¹ Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820): költő szenvedélyes patriotizmusa és Herder hatására gyűjti népdalainkat. U.o. 278. old. Johann Gottfried Herder (1744–1803): *Mohrungen*, apja kántortanító. Georg Hamann tanítványa. 1864-ben Rigába kerül lelkésznek. Utazik (Párizs, Strassburg) Goethével kerül kapcsolatba. A költőfejedelem kérésére Weimarba hívják superintendensnek. Itt alkotja meg fent említett fő művét. Szerb Antal: *A világirodalom története* 1941. 416–417. old.

² Erdélyi János (1814–1868): költő, filozófus, esztéta, népköltésgyűjtő. Herder hatására gyűjt: *Népdalok és mondák Pest, (1846–48) Magyar közmondások* könyve Pest, (1851).; *Magyar népmesék Pest, (1855)*. Magy. Népr. Lex. I. 706. old.

³ Kriza János (1815–1871): költő, népköltésgyűjtő: *Vadrózsák Kolozsvár, (1863) Székely népköltés. Pest 1856.*, Magyar népköltési gyűjtemény. Pest 1882. uo.

⁴ Greguss Ágost (1825–1882): író, esztéta, kritikus: *Ungarische Volkslieder* Leipzig 1846. A balladáról. Pest, (1865) *A népek lantja*. Pest 1866. u.o. II. 319. old.

⁵ Szarvas Gábor (1832–1895): nyelvész, Magyar Nyelvőr Pest, (1872). *Magyar igeidők*. Pest 1872. A magyar nyelvújításról. Pest 1875.; *Szarvas–Simonyi: Nyelvtörténeti Szótár*. Pest 1890–93., Új Magyar Lex.VI. 178. old.

⁶ Herrmann Antal (1851–1926): irodalomtörténész, néprajztudós, a Magyar Néprajzi Társaság szervezője. Főként a m. országgi cigány kultúrával foglalkozott. U.o. III. 257. old.

⁷ Réthy László (Szarvas, 1871–Arad, 1914) *tanár, történész, numizmatikus, a Néprajzi Társaság alapító tagja, szerkesztő*